

UDK

903.4(497.5-3 Istra-13)“6343”

903.02(497.5 Vrčevan)“6343”

UDC

VRČEVAN - NALAZIŠTE NA OTVORENOM IZ RAZDOBLJA RANOG NEOLITIKA

Darko KOMŠO

Izvorni znanstveni rad

Darko KOMŠO

Arheološki muzej Istre, Carrarina 3, Pula, HR

Kontakt e-mail: darko.komso@pu.htnet.hr

Primljeno: 09.03.2006.

Odobreno: 21.06.2006.

Vrčevan, nalazište na otvorenom u blizini Medulina, spada među prva znana nalazišta iz razdoblja ranog neolitika na području Istre. Iako se često navodi u literaturi, (rijetki) ulomci neolitičke keramike prikupljene na tom nalazištu nisu nikad objavljeni. Tijekom kraja 2002. i početka 2003. godine obavljeno je zaštitno iskopavanje dvije istražne sonde, ukupne površine 23,5 m². Premda stratigrafija na istraženom dijelu nalazišta nije sačuvana, prikupljena je relativno velika količina keramike i manji broj kamenih izrađevina.

KLJUČNE RIJEČI: *Istra, rani neolitik, nalazišta na otvorenom, kamene izrađevine, keramika*

Uvod

Materijalni ostatci iz razdoblja ranog neolitika, odnosno impresso kulture, zabilježeni su na području Istre od 50-tih godina 20. stoljeća. Danas je poznato oko petnaestak nalazišta iz tog razdoblja, sva smještena na području južne Istre. Veći dio tih nalazišta navodi se u različitim objavama (Bačić 1969; Bačić 1972; Bačić 1973; Bačić 1978; Batović 1975; Batović 1979; Petrić 1978; Petrić 1979; Mihovilić 1986; Müller 1991; Müller 1994; Biagi, Starnini, Voytek 1993; Spataro 2002, Forenbaher i Miracle 2006), a prikupljeni je materijal samo djelomično objavljen¹.

Među poznata, ali neobjavljena nalazišta spada i lokalitet Vrčevan (slika 1). Smješten je 1850 m sjeveroistočno od neolitičkog naselja na Vižuli, te 3450 m zapadno od neolitičkog naselja na Kargaduru². Pripada grupi najranije zabilježenih nalazišta iz razdoblja ranog neolitika na tlu Istre. Prvi poznati ulomak keramike s cik-cak ukrasom (tabla 1:1), karakterističnim za razdoblje impresso

Sl. 1 Karta Medulinskog zaljeva s nalazištima iz razdoblja ranog neolitika i ležištima rožnjaka. (Izradio Darko Komšo)

- 1 Za najpotpuniji popis objavljenog arheološkog materijala iz razdoblja ranog neolitika na području Istre vidi Forenbaher i Miracle 2006.
- 2 Kargadur je neobjavljeno nalazište s kulturnim ostacima iz razdoblja ranog i srednjeg neolitika, smješteno na samoj morskoj obali, 2 km jugoistočno od mjesta Ližnjan. Sistematskim iskopavanjima prikupljeni su bogati materijalni ostatci, koji su trenutno u procesu znanstvene obrade.

kulture, prikupljen je na brdu Vrčevan tijekom 1957. godine, a čuva se u depou AMI. Zatim je mr. sc. Luka Bekić 1997. godine, na površini brežuljka i iz sedimenta izbačenog iz brojnih devastacija, prikupio i nalaze dva ulomka keramike, također karakteristična za razdoblje ranog neolitika; jedan s cik-cak ukrasom (tabla 1:2), drugi s pojansom paralelnih urezanih linija koje tvore snop cik-cak crta (tabla 1:3). Napokon, na navedenom nalazištu provedeno je i arheološko iskopavanje, zaštitnog karaktera, krajem 2002. i početkom 2003. godine. To je istraživanje objelodanilo veći broj novih i zanimljivih nalaza materijalne kulture čija će analiza biti osnovnim težištem ovoga rada.

Smještaj i saznanja o nalazištu

Vrčevan je naziv za veliki dominantni brežuljak koji se izdiže iznad Medulinskog zaljeva do apsolutne visine od 70,5 m. Smješten je 900 m sjeveroistočno od centra Medulina, te 12 km jugozapadno od centra Pule. Južnim dijelom pripada općini Medulin, a svojim sjevernim dijelom općini Ližnjan.

Kao arheološko nalazište Vrčevan je poznat od 19. stoljeća, te ga u svojim radovima spominju C. Marchesetti i B. Schiavuzzi (Marchesetti 1903; Schiavuzzi 1908). Na tom brežuljku nalaze se i ostatci brončanodobne gradine s dva gradinska bedema. Zidine se pružanju u obliku polumjeseca, međusobno udaljene 19,8 m, a sjedinjuju se u jedan bedem koji zatvara gradinski plato. Promjer cijele gradine iznosio je 85,2 m (Schiavuzzi 1908, 155). Početkom 20. stoljeća u podnožju Vrčevana slučajno je pronađena prapovijesna nekropola, no o tome nema podrobnijih podataka (Schiavuzzi 1908, 155; Girardi Jurkić 1983). Dio autora, temeljem navoda Tita Livija u knjizi "Ab urbe condita" (Matijašić i Buršić-Matijašić 1996, 187), na Vrčevan smješta položaj histarskog oppiduma Mutila, kojeg su Rimljani uništili zajedno s Nezakcijem i Faverijom 177. godine pr. Kr. S obzirom da i dalje ne postoji dovoljan broj arheološki dokazanih podataka za potvrdu tih antičkih pisanih izvora, arheolozi i povjesničari nisu u svojim dosadašnjim saznanjima potvrdili ili opovrgli te pretpostavke (Girardi Jurkić 1983, 104-105). Osim u prapovijesti, nalazište je naseljeno i kasnije. Na padini s južne strane zabilježeni su antički grobovi, a tijekom 80-tih godina 20. stoljeća slučajno su pronađeni i grobovi iz kasnije faze ranog srednjeg vijeka (Barada 2000). Vrčevan se kao casale Orcinius spominje i na Rižanskoj skupštini 804. godine (Girardi Jurkić 1983, 111), a kasnije kao vicus Orcevanus 1150., Urcivanum 1150., villa Orcevani 1303., Orceano 1198. (Matijašić 1988). Selo postoji do 1671. godine, kada je uništeno požarom i napušteno (Schiavuzzi 1908, 155 - 156). Iznova se naseljava nizom divljih gradnji tijekom druge polovice 20. stoljeća, pri čemu nerijetko stradavaju različiti vrijedni arheološki ostatci.

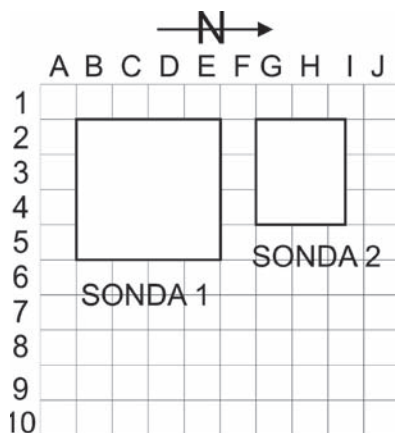
Iskopavanje 2002./2003. godine

Planom proširenja pokretnih mreža na području telekomunikacijskog centra PAZIN, predviđena je izgradnja jedne osnovne postaje na lokaciji Vrčevan. Radi potrebe postavljanja antenskog stupa i kontejnera, na k.č. 574/2, k.o. Medulin, u razdoblju od 16. prosinca 2002. do 10. siječnja 2003. godine, u trajanju od 7 radnih dana, obavljeno je zaštitno arheološko istraživanje. Radove je izveo Arheološki muzej Istre pod stručnim vodstvom autora ovog teksta³. Istražene su dvije sonde, sonda 1 i sonda 2 (slika 2). Sonda 1, dimenzija 4 x 4 m, istražena je na mjestu temeljne konstrukcije antenskog stupa visine 34 m. Sonda 2, dimenzija 3 x 2,5 m, istražena je na mjestu prostorne jedinice za smještaj opreme u obliku kućice s krovom na dvije vode (slika 3).

Stratigrafija

Slijed slojeva prilično je jednostavan u obje sonde. Određen je plitko postavljenom matičnom stijenom, koja se u prosjeku javlja na 40 cm dubine. Ukupno je iskopano 9,4 m³ sedimenta, i to 6,4 m³ u sondi 1 i 3 m³ u sondi 2 (tablica 2).

Na površini se nalazi sloj 1, koji se dijeli na dva podsloja; sloj 1A, kojeg tvori površinski sloj smeđe humusne zemlje s travom debljine 5-15 cm, te sloj 1B, kojeg tvori recentno nabacani sitni šljunak za poravnanje terena, debljine 1 do 15 cm. Sloj 1A nalazi se po cijeloj istraženoj površini sondi 1 i 2, dok je sloj 1B ograničen na središnji i jugozapadni dio sonde 1. Od materijalnih nalaza prikupljen je samo jedan ulomak neizrazite prapovijesne keramike, težine 6,61 grama, iz sonde 1, u kvadrantima D-E/2-3, na kontaktu između slojeva 1 i 2. Ukupno je u sloju 1 istraženo 3,525 m³ sedimenta (tablica 2). Oba ova sloja prirodno prelaze na sloj 2 po cijeloj površini sondi 1 i 2 (slika 4).

Sl. 2
Sonda 1 i Sonda 2 s koordinantnom mrežom.
(izradio Darko Komšo)

3 Na iskopavanju su osim autora ovog rada kao voditelja sudjelovali Ivo Juričić, Darko Banković i Valter Puhalj, djelatnici Arheološkog muzeja Istre u Puli.

Sl. 3 Pogled na mjesto sondi 1 i 2 nakon izgradnje antenskog stupa i prostorne jedinice za smještaj opreme. U pozadini se nalazi vodosprema.
(Fotografija - Darko Komšo, pogled prema zapadu)

Sloj 2 se dijeli na podslojeve 2A i 2B. Sloj 2A (slika 5) tvori crvenkasto-smeđi glinast i kompaktan sediment s 20% sitnih i srednje velikih komada lomljenog vapnenca. Prosječne je debljine oko 25 cm. Prostire se po cijeloj istraženoj površini sondi 1 i 2 i prirodno prelazi na matičnu stijenu, osim u jugoistočnom dijelu sonde. Ondje se nalazi prirodni procjep u matičnoj stijeni, ispunjen crvenkasto-smeđim glinovitim i kompaktnim sedimentom gotovo bez kamenja (slika 6).

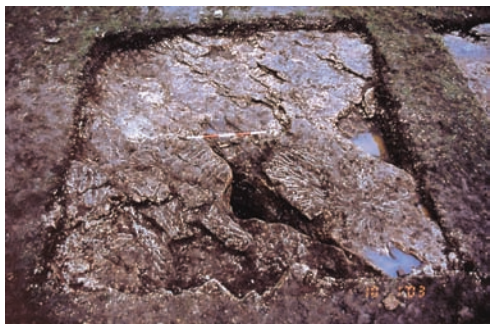
Ispuna procjepa nazvana je sloj 2B. Sam procjep nalazi se u kvadrantima D/4-5, dimenzija je 100 x 30 cm,

Sl. 4 Situacija nakon iskopa sloja 1 u sondi 1; površina sloja 2A.
(Fotografija - Darko Komšo, pogled prema jugozapadu)

Sl. 5 Pogled na sonde 1 i 2 tijekom iskopa sloja 2A. (Fotografija - Darko Komšo, pogled prema sjeverozapadu)

Sl. 6 Pogled na procjep (sloj 2B) u sondi 1. (Fotografija - Darko Komšo, pogled prema zapadu)

Sl. 7 Detalj procjepa (sloj 2B) u sondi 1. (Fotografija - Darko Komšo, pogled prema jugu)

najveće dubine od 95 cm (slika 7). U procjepu je dosegnuta i najveća relativna dubina iskopa od 145 cm. Matična stijena nije dosegnuta zbog nemogućnosti daljnjeg istraživanja uslijed sužavanja zidova procjepa (slika 8, slika 9).

Ukupno je u sloju 2 (sloj 2A i sloj 2B zajedno) istraženo 5,875 m³ sedimenta, od toga u sloju 2A 5,605 m³, a u sloju 2B 0,27 m³ sedimenta (tablica 2).

U sloju 2 (sloj 2A i sloj 2B zajedno) ukupno su prikupljena 222 ulomka keramike, 12 kamenih izrađevina, jedan ulomak kućnog ljepa, jedan vinogradarski puž, te recentni ulomak metala. U objema sondama nije prikupljen niti jedan ostatak kostiju niti morskih mekušaca. U sloju 2A prikupljeno je 125 ulomaka uglavnom sitne keramike (95 u sondi 1 i 30 u sondi 2), često izrazito istrošenih rubova, 11 kamenih izrađevina (10 u sondi 1 i 1 u sondi 2) te ostali gore navedeni nalazi (svi u sondi 1). Najveći dio tih nalaza prikupljen je u kvadrantu C4, tik uz procjep.

U sloju 2B prikupljeno je 97 ulomaka keramike, te jedna kamena izrađevina. Na dubini između 50 i 90 cm prikupljeno je samo nekoliko nalaza, dok je najveća količina prikupljena između 90 i 125 cm. Na posljednjih 20 cm ispune prikupljena su samo 2 ulomka keramike.

Iako su nalazi ulomaka keramike

relativno brojni, zbog njihove prosječno male veličine i težine, istrošenosti rubova keramike, potpunog nedostatka organskih nalaza, plitkih slojeva te odsutnosti ikakvih antropogenih tvorevina može se pretpostaviti kako je na prostoru istraživanih sondi došlo do remećenja nalazišta nakon odlaganja predmeta, vjerojatno uslijed erozije sedimenta. Ipak, zanimljivo je kako su relativno brojni nalazi keramike i kamenih izrađevina koncentrirani na malom prostoru. Veći je dio prikupljen u ispunu procjepa između stijena (sloj 2B), a ostatak u njegovoj neposrednoj blizini. Također, keramički je materijal izrazito homogen, kako po načinu ukrašavanja, tako i tehnologijom izrade. Vjerojatno je procjep između stijena odigrao ulogu prirodne zamke u kojoj su slučajno dospjeli nalazi materijalne kulture. Međutim, nije moguće u potpunosti isključiti mogućnost kako je ta prirodna tvorevina služila neolitičkim žiteljima Vrčevana kao spremište ili otpadna jama.

Sl. 8 Iskopavanje ispunne procjepa (sloj 2B)
(Fotografija - Ivo Jurčić, pogled prema sjeveru)

Skup nalaza keramičkih izrađevina

Tijekom zaštitnog iskopavanja na Vrčevanu prikupljeno je ukupno 223 ulomka keramike, težine 1411,3 grama (tablica 1). Od toga, u sondi 1 prikupljeno je 193 ulomka (86,5% od ukupnog broja prikupljene keramike), težine 1347,12 grama (95,5% od ukupne težine prikupljene keramike), a u sondi 2 ukupno 30 ulomaka (13,5% od ukupnog broja prikupljene keramike), težine 64,19 grama (4,5% od ukupne težine prikupljene keramike). Najveći broj ulomaka keramike prikupljen je u

Sl. 9 Završetak iskopa sonde 1 i 2.
(Fotografija - Darko Komšo, pogled prema sjeveru)

procjepu između stijena u sondi 1, ukupno 97 ulomaka (43,5% od ukupnog broja prikupljene keramike), težine 872,46 grama (61,8% od ukupne težine prikupljene keramike).

	Br. ulomaka	%	Težina (gr)	%	Br. ukrašeno	%	Tež. ukrašeno	%
Sonda 1	193	86,5	1347,12	95,5	38	17	632,59	44,8
Sonda 2	30	13,5	64,19	4,5	0	0	0	0
Sloj 1	1	0,4	6,61	0,5	0	0	0	0
Sloj 2A	125	56,1	532,23	37,7	6	2,65	75,15	5,3
Sloj 2B	97	43,5	872,46	61,8	32	14,35	557,44	39,5
Total	223	100	1411,3	100	38	17	632,59	44,8

Tablica 1 Učestalost prikupljene keramike i ukrašenih ulomaka po sondama i slojevima

Od prikupljenog skupa nalaza keramike, ukrašeno je 38 ulomaka keramike (17% od ukupnog broja prikupljene), težine 632,59 grama (44,8% od ukupne težine prikupljene keramike). Uočljiva je velika razlika u odnosu između brojnosti i težine ukrašene keramike, što ukazuje kako su u osnovi prikupljeni ukrašeni ulomci keramike veći/sačuvaniji u odnosu na neukrašenu keramiku. Također, sva ukrašena keramika prikupljena je u sondi 1, no i tamo najveći dio ukrašenih komada dolazi iz sloja 2B (32 ukrašena ulomka od ukupno 97 prikupljenih komada, odnosno 557,44 grama od ukupno 872,46 grama). Najveći dio keramike prikupljene u sloju 2A izrazito je malih dimenzija i zaobljenih rubova, što ukazuje kako tijekom istraživanja vjerojatno nisu bili u svom prvobitnom položaju, nego su istrošeni remećenjem nalazišta nakon odlaganja predmeta. Ove razlike u veličini keramike, kao i u učestalosti ukrašenih ulomaka, mogli bi ukazivati na veću izloženost keramike mehaničkom djelovanju u sloju 2A, uzrokujući jače usitnjavanje i trošenje površine, što je naposljetku dovelo do uništenja ukrasa. Druga je mogućnost kako gore navedeno ukazuje na dvije faze nastanjanja, koje se razlikuju po učestalosti ukrašavanja keramike.

Specifična težina keramike (računata po jedinici volumena iskopanog tla), za sonde 1 i 2 zajedno, ukupno iznosi $0,15 \text{ kg/m}^3$. Zanimljive su i razlike između sondi, pa tako specifična težina keramike u sondi 1 iznosi $0,21 \text{ kg/m}^3$, a u sondi 2 samo $0,021 \text{ kg/m}^3$. Kada se sagledaju nalazi po slojevima, onda je u sloju 1 specifična težina keramike $0,002 \text{ kg/m}^3$, dok se u sloju 2 povećava na $0,239 \text{ m}^3$. Još je veća razlika unutar sloja 2. Tako je u sloju 2A specifična težina keramike $0,095 \text{ kg/m}^3$, a

u sloju 2B čak 3,231 kg/m³ (tablica 2).

Očigledno je kako glavnina nalaza dolazi iz ispunje malog procjepa u matičnoj stijeni, a i većina prikupljene keramike izvan procjepa prikupljena je u neposrednoj blizini.

	Specifična težina keramike(kg/m ³)	Prikupljeno keramike (g)	Iskopano sedimenta (m ³)
Sonda 1	0,21	1347,12	6,4
Sonda 2	0,021	64,19	3
Sloj 1	0,002	6,61	3,525
Sloj 2	0,239	1404,69	5,875
Sloj 2A	0,095	532,23	5,605
Sloj 2B	3,231	872,46	0,27
Sloj 1 + sloj 2A	0,059	538,84	9,13
Ukupno	0,15	1411,3	9,4

Tablica 2 Specifična težina keramike po sondama i slojevima

Od prikupljenih ulomaka keramike, temeljem načina izrade i vremenski znakovitih ulomaka posuda (ulomaka oboda, dna i ručki, te ukrašenih komada)⁴, najveći dio, njih 213 ulomaka, može se odrediti u razdoblje prapovijesti, dok se samo manji dio, njih 10 ulomaka, može odrediti u razdoblje antičkog doba.

Jedini znakovit komad iz doba antike je ulomak ručke (tabla 1:8). Po načinu izrade i položaju u odnosu vrata prema ramenu, mogla bi pripadati kasnocarskim amforama sjevernoafričkog porijekla. No, kako sama ručka kao pokazatelj nije dovoljna, a nije bilo moguće odrediti niti promjer vrata posude, pripadnost pojedinom tipu amfore za sada ostaje upitna.⁵

Iz razdoblja prapovijesti moguće je na osnovi vremenski znakovitih ulomaka samo manji dio skupa nalaza keramike odrediti u razdoblje ranog neolitika, odnosno impreso kulture. Veći dio, pretežno manjih komada, osim općenitog smještaja u prapovijest, nemoguće je preciznije odrediti. Na osnovu detaljne obrade tih ulomaka iz razdoblja ranog neolitika dobiveni su sljedeći rezultati.

4 Tijekom analize formalnih stilističkih značajki i tehnoloških dimenzija skupa nalaza keramike korišten je metodološki pristup kojim se koristio dr. Stašo Forenbaher prilikom analize skupa nalaza iz Pupićine peći (Forenbaher, Kaiser i Miracle 2003; Forenbaher i Kaiser 2006).

5 Zahvaljujem Idi Koncani na obavljenoj analizi ručke amfore.

U laboratoriju Arheološkog muzeja Istre obavljeno je detaljno čišćenje i spajanje ulomaka keramike, no niti jedan cijeli profil posude nije rekonstruiran što, uz relativno malobrojan uzorak keramike, onemogućuje analizu oblika, veličine i broja posuda. Nekoliko oboda, sama debljina i zakrivljenost stijenki ukazuju na prisutnost velikih posuda promjera otvora između 28 i 30 cm. Samo je jedna posuda s lagano uvučenim obodom (tabla 1:6), imala promjer otvora 18 cm.

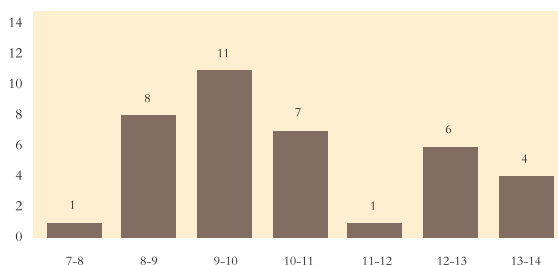
Veličinu posuda prati i relativno velika debljina stijenki. Prosječna debljina iznosi 9,8 mm, a gotovo pola izmjerjenih ulomaka ima stijenku deblju od 10 mm (47,5%). Na histogramu debljine stijenki posuda vidljivo je kako postoje dvije koncentracije, brojnija između 8 i 11 mm, te manje brojna između 12 i 14 mm (slika 10).

Makroskopskim pregledom vanjskih i unutarnjih stijenki ulomaka keramike ustanovljeno je kako je gotovo

svim posudama dodavano od 5 do 10% krutih primjesa. U pravilu su to komadići vapnenca, različitih dimenzija od veličine zrna pijeska do najviše 7 mm. Sve posude izrađene su ručno. Pečenje je u pravilu obavljano kombinacijom redukcijske i oksidacijske tehnike, osim kod nekoliko komada keramike koja je pečena isključivo korištenjem redukcijske tehnike pečenja. Kod sve keramike javlja se istovjetan prosti način obrade površine posuda, zaglađivanjem gline prije stvrdnjivanja.

Ukupno je prikupljeno 8 oboda posuda, od kojih je 5 ukrašeno. Četiri ruba ukrašena su nizom otisaka glatkog ruba školjke, tik ispod oboda, te narebrenim rubom školjke po tijelu posude (tabla 2:5; 5:1,2,3). Samo je jedan rub ukrašen narebrenim rubom školjke i ispod ruba i po tijelu posude (tabla 2:1). Tih 5 ukrašenih te jedan neukrašeni obod (tabla 1:4) spadaju u tip ravnih oboda sa zaobljenom usnom. Javljaju se i jedan ravni obod sa zaravnjenom usnom i jedan uvučeni obod (tabla 1:6). Prikupljeno je i 10 ulomaka dna posuda, koji svi pripadaju tipu ravnih dna. Nadalje, prikupljeno je 5 ručki posuda, od kojih su 4 fragmentirane (tabla 4:2) i jedna cijela. Ova posljednja pripada tipu trakastih ručki i ukrašena je nizovima otisaka (tabla 4:1).

Ukrašavanje površine posuda prisutno je na 38 ulomka keramike. Najuočajeniji način ukrašavanja je otiskivanje, koje se javlja na 34 ulomaka (tabla 2:1-5; 3:1-3,5; 5:1-11; 6:1-10). Na tri ulomka javljaju se nizovi ravnih i lagano zakrivlje-

Sl. 10 Histogram debljine stijenki posuda (mm)

nih uboda, možda izvedenih oštrim rožnjakom (tabla 1:7; 3:4; 4:1). Najučestalije se izvodi otiskivanje rubom narebrenih školjki (tabla 2:1,3,4; 3:1-3,5; 5:4-11; 6:4-10), ponekad i u kombinaciji s glatkim rubom školjki (tabla 2:5; 5:1,2,3). Na 3 ulomka javlja se ubadanje četvrtastim instrumentom (tabla 2:2; 6:1,2), dok se na jednom javlja ubadanje trokutastim instrumentom (tabla 6:3). Samo na jednom malom ulomku keramike prisutan je način ukrašavanja urezivanjem cik-cak motiva (tabla 1:5). Potrebno je napomenuti kako je taj ulomak prikupljen izvan procjepa u stijenama, na najvišoj relativnoj dubini od svih ostalih znakovitih ulomaka keramike, pa je njegov odnos s ostalim dijelom skupa nalaza keramike upitan.

Ukras u pravilu prekriva cijelu površinu vanjskog dijela posude kod ukrašenih ulomaka, a ukrasni motivi prilično su jednostavni. Najčešće se javljaju nizovi otisaka i uboda. Na nekoliko ulomaka keramike javlja se kombinacija ukrašavanja otiscima dvije vrste školjke. U pravilu pod obodom teče neprekinut niz otisaka glatkim rubom školjke, dok se po tijelu posude nalaze otisci narebrenog ruba školjke (tabla 2:5; 5:1,2,3). Otisci narebrenim dijelom školjke mogu biti u nizovima (tabla 2:1; 3:1; 6:4-10), grupama po dva otiska (tabla 3:3), pod pravim kutem u nizu (tabla 2:4) ili izuzetno gusti formirajući nepravilne trake (tabla 2:3; 3:2,5). Ukrasi ubodima trokutastim (tabla 6:3) i četvrtastim (tabla 2:2; 6:1,2) instrumentom, kao i ubodi izvedeni oštrim rožnjakom uvijek se javljaju u nizovima (tabla 1:7; 3:4; 4:1). Na ulomku keramike s cik-cak ukrasom (tabla 1:5), radi malih dimenzija, nije moguće odrediti je li ukras tvorio određeni motiv.

Usljed nedostatka jasnog stratigrafskog slijeda, te potpunog nedostatka bilo kakve mogućnosti za apsolutno datiranje, izuzetno je teško obaviti preciznije datiranje prikupljenih nalaza materijalne kulture unutar razdoblja ranog neolitika. Temeljem stilističke analize tehnika i motiva ukrašavanja, prikupljeni se skup nalaza keramike može pretpostaviti u prijelaz s faze A2 na B1 po J. Mülleru (Müller 1991; Müller 1994), odnosno u I fazu *impreso* kulture po Š. Batoviću (Batović 1975; Batović 1979). Na području južne Istre za analiziranu keramiku s Vrčevana jedina poznata paralela znana je kod ulomka keramike ukrašenog nizovima otisaka narebrenim rubom školjke s Pradišelskog rta kod Kavrana (Bačić 1972, 34, T.8). Zanimljivo bi bilo usporediti i često navođene, ali na žalost neobjavljene ranoneolitičke nalaze iz Oporovine, pećinskog nalazišta na prostoru istočne istarske obale. Keramički materijal može se dalje usporediti i s nalazima iz ranoneolitičkih nalazišta na sjevernojadranskim otocima; Vele spilje na Lošinju, Jami na Sredi na Cresu i Vogranjske peći na Krku (Komšo, Miracle, Boschian 2004; Komšo, Miracle, Boschian 2006; Mirosavljević 1962; Mirosavljević 1968; Müller 1991; Müller 1994; Spataro 2002). Zaključno, usporedivi su i keramički nalazi iz nalazišta na Tršćanskom krasu, koje

pak treba sagledavati s velikom rezervom radi njihovog nejasnog arheološkog konteksta (Batović 1975; Biagi, Starnini, Voytek 1993; Velušček 1995; Velušček 1997; Forenbaher, Kaiser, Miracle 2003; Forenbaher, Miracle 2006). Isključivo na osnovi prije navedenih stilističkih analiza tehnika i motiva ukrašavanja, za keramičke nalaze, prikupljene tijekom istraživanja 2002./2003. godine, može se pretpostaviti kako pripadaju najranijim ranoneolitičkim nalazima na području istarskog poluotoka.

Na osnovu nekoliko prikupljenih ulomka keramike s cik-cak ukrasom (tabla 1:1,2,5), kao i ulomka keramike s nizovima paralelnih urezanih linija koje tvore snop cik-cak crta (tabla 1:3), može se uočiti postojanje naselja na Vrčevanu i tijekom kasnijih faza impreso kulture, B2/C faze po J.Mülleru (Müller 1991; Müller 1994), odnosno II fazi po Š. Batoviću (Batović 1975; Batović 1979). Nalazi sa sličnim ukrasom zabilježeni su na više nalazišta na području Istre, npr: Vižula (Bačić 1969; Codacci 2001; Codacci 2002; Müller 1991), Vela gromača (Bačić 1973; Müller 1991), Sveti Mihovil (Matošević 1997), Veli Vrh kod Pule (Zlatunić 2002), Vrčin (Buršič-Matijašić 1989.; Müller 1991), Verudica (Müller 1991), Debeljak (Müller 1991), Šandalja (Müller 1991) i Kargadur, ali i sjevernojadranskih otoka (Komšo, Miracle, Boschian 2006; Mirosavljević 1962; Mirosavljević 1968; Müller 1991; Müller 1994; Spataro 2002).

Iako se gotovo sva vremenski znakovita keramika, osim ručke amfore, može odrediti u razdoblje ranog neolitika, ne može se isključiti mogućnost da bar dio neznakovitih, uglavnom sitnih ulomaka keramike pripada i kasnijim razdobljima.

Skup nalaza kamenih izrađevina

Tijekom iskopavanja na Vrčevanu prikupljeno je ukupno 12 kamenih izrađevina ukupne težine 27,38 grama. U sondi 1 prikupljeno je 11, a u sondi 2 samo 1 izrađevina. Osim jednog sječiva sa sjajem srpa, koji je prikupljen iz procjepa među stijenama (sloj 2B), na relativnoj dubini između 92 i 110 cm, sve ostale izrađevine prikupljene su u sloju 2A.

Potrebno je naglasiti kako je navedena grupa kamenih nalaza malobrojna, prikupljena bez prosijavanja. Sukladno tomu, sve zaključke potrebno je uzimati s izuzetnim oprezom. No, usprkos navedenoj činjenici mogu se odrediti osnovne tehnološke karakteristike grupe kamenih nalaza.

Od ukupno 12 prikupljenih izrađevina od cijepanog kamena, 7 je ulomaka rožnjaka bez tragova obrade (58%), 3 obrađena (25%) te 2 jezgre (17%) – jedna cijela (tabla 6:12) i jedan ulomak (tabla 6:13). Niti jedna izrađevina nema oštećene rubove korištenjem. Plohak je sačuvan na 7 izrađevina. Najučestaliji je ravni plo-

hak, zatim obrađeni plohak, a pojedinačno se javljaju prekriven okorinom i točkasti plohak (tablica 3).

Plohak	Učestalost	%
Okorina	1	14%
Ravan	3	43%
Obrađen	2	29%
Točkast	1	14%
Ukupno	7	100,0%

Tablica 3 Učestalost pojedinih tipova plohaka skupa kamenih nalaza

Odbojci su najučestalija morfološka kategorija, zatim slijede mala sječiva⁶ i neodređene izrađevine, te pojedinačno jezgra, ulomak jezgre, sječivo⁷, lomljevina⁸ i spaljena lomljevina⁹ (tablica 4). Potpuni nedostatak malih odbojaka¹⁰ i male lomljevine¹¹ u prikupljenoj grupi kamenih nalaza vjerojatno je posljedica is-

Morfološki tip	Učestalost	%
Odbojci	3	25%
Sječiva	1	8,33%
Mala sječiva	2	16,67%
Jezgre	1	8,33%
Ulomci jezgri	1	8,33%
Lomljevina	1	8,33%
Spaljena lomljevina	1	8,33%
Neodređeno	2	16,67%
Ukupno	12	100,0%

Tablica 4 Učestalost morfoloških kategorija skupa kamenih nalaza

- 6 U ovom skupu nalaza mala sječiva definirana su kao sječiva čija je širina uža ili jednaka 11 milimetara.
- 7 U ovom skupu nalaza sječiva su definirana kao odbojci čija je dužina dva ili više puta veća od širine, s više ili manje paralelnim rubovima, šira od 11 milimetara.
- 8 U ovom skupu nalaza lomljevina se definira kao smrskani rožnjak veći od 10 mm koji se ne može jasno odrediti.
- 9 U ovom skupu nalaza spaljena lomljevina definira se kao rožnjak smrskan nekontroliranim izlaganjem visokim temperaturama, koji se ne može jasno odrediti.
- 10 U ovom skupu nalaza mali odbojak definira se kao odbojak manji od 10 mm.
- 11 U ovom skupu nalaza mala lomljevina definira se kao smrskani rožnjak manji od 10 mm koji se ne može jasno odrediti.

traživanja bez prosijavanja sedimenata.

Okorina postoji na 4 izrađevine (33%), sve četiri između 1% i 24% pokrivenosti ukupne dorzalne površine. Mali broj izrađevina pokriven okorinom, isključivo s manjim postotkom okorine, mogao bi ukazivati kako je primarna dekortifikacija rijetko obavljena na samom nalazištu, a češće na drugim mjestima. Vjerojatno je već i na samim ležištima sirovinskog materijala, tijekom prikupljanja, obavljena primarna dekortifikacija, a sirovinski je materijal na samo nalazište pribavljan u obliku gotovih jezgri ili poluizrađevina. Ostaci tehnoloških procesa su rijetki. Prisutan je samo jedan odbojak nastao prilikom izrade dubila.

Tragovi gorenja vidljivi su na dvije kamene izrađevine (17%). Riječ je o nekontroliranom izlaganju izrađevina visokim temperaturama koje smrskaju, odnosno oštete rožnjak. U prikupljenom materijalu nije zamijećeno namjerno izlaganje visokim temperaturama s ciljem poboljšanja karakteristika cijepanja.

Prikupljene su ukupno 3 alatke, što čini 25% od ukupnog broja cijepanih izrađevina. Dvije alatke imaju jednostavnu obradu na rubovima (tabla 2:6, 6:11), a jedna alatka predstavlja vrh grubog slomljenog šiljka (tabla 6:14). Jedna od prije navedenih alatki s jednostavnom obradom na rubovima je ulomak sječiva s karakterističnim sjajem srpa na lateralnim rubovima (tabla 2:6), a koji je mogao nastati intenzivnim rezanjem biljnog materijala (trave, žitarica ili listova). Takav tip alatke, s karakterističnim sjajem srpa, zabilježen je i na drugim nalazištima u Istri iz razdoblja ranog neolitika, no ne u prevelikom broju. Jedan je primjerak izdvojen u skupu kamenih nalaza s Vižule (Codacci 2002, 160 - 166, T.5:8), te nekoliko s Kargadura. Same po sebi te alatke ne ukazuju nužno na sječenje žitarica, jer navedeno karakteristično oštećenje može nastati rezanjem i drugih biljaka. Ipak, te kamene alatke, kao i veća količina žitarica prikupljenih flotiranjem sedimenata iz ranoneolitičkih jama na Kargaduru, posve dobro ukazuju na postojanje poljodjelstva tijekom ranog neolitika u Istri.

Analiza sirovine obavljena je makroskopskim pregledom kamenih izrađevina. Sirovinski materijal je istovrstan i sveukupno dostupan lokalno u krugu od 2 km. Najčešće su zastupljeni sivi rožnjaci s plavkasto-bijelim linijama, osrednjih kvaliteta cijepanja, dostupni lokalno na poluotoku Marlera (slika 1), od kojeg je izrađeno 10 izrađevina. Samo s jednom izrađevinom zastupljen je sivi rožnjak, osrednjih kvaliteta cijepanja, dostupan lokalno na poluotoku Vižula (slika 1). Jednoj kamenoj izrađevini nije bilo moguće sa sigurnošću odrediti sirovinsko ležište, radi izrazito jakog oštećenja izazvanog gorenjem. Težište je na korištenju lokalnog sirovinskog materijala, što je jedna od izrazitih karakteristika ranog neolitika Istre (Bačić 1973; Codacci 2002). Međutim, postoje izrazite varijacije u korištenju različitih izvora, pa

je tako na nalazištu Vižula korišten gotovo isključivo sirovinski materijal iz ležišta na Vižuli¹² (Codacci 2002), nasuprot Vrčevanu, gdje je gotovo u potpunosti zastupljen materijal iz ležišta na Marleri.

Temeljem rezultata obavljenih analiza može se ustvrditi kako kamene izrađevine s Vrčevana dijele slične karakteristike s ostalim grupama nalaza cijepanog kamena na području južnog dijela istarskog poluotoka datiranim u razdoblje ranog neolitika. Iako to vremensko određenje potvrđuju i rezultati analize keramike, ne može se isključiti mogućnost da bar dio kamenih izrađevina pripada i kasnijim razdobljima.

¹² Na Vižuli je sirovinski materijal s Vižule (naveden kao "st1") zastupljen s 91,75%, a sirovinski materijal s Marlere ("st2") s 4,37% od ukupne količine skupa kamenih nalaza.

Zaključak

Tijekom zaštitnog arheološkog iskopavanja 2002./2003. godine na području brda Vrčevan iznad Medulina, prikupljen je veći broj ulomka keramike i desetak kamenih izrađevina. Samo mali broj nalaza može se datirati u antičko doba, dok se većina nalaza okvirno datira u razdoblje prapovijesti. Svi prapovijesni znakoviti ulomci datiraju se isključivo u razdoblje ranog neolitika, točnije impreso kulture.

Iako bez jasne stratigrafske situacije, temeljem stilističkih analiza tehnika i motiva ukrašavanja keramičkih nalaza, može se pretpostaviti kako počeci ranoneolitičkog naselja sežu na kraj faze A2 i početak faze B1 prema J. Mülleru, odnosno u I fazu impreso kulture po Š. Batoviću, te da naselje postoji i tijekom faza B2/C po J. Mülleru, odnosno II faze po Š. Batoviću.

Tijekom svog boravka na Vrčevanu, neolitički ljudi koriste isključivo lokalni sirovinski materijal, što je jedno od izrazitih karakteristika ranog neolitika Istre. Zanimljivo je kako od nalazišta do nalazišta postoje izrazite varijacije pri odabiru lokalnih sirovinskih ležišta. Tako se na Vrčevanu koristi gotovo isključivo sirovina prikupljena na poluotoku Marleri, udaljenom oko 2 km. Primarna dekortifikacija rijetko je obavljena na samom nalazištu. Vjerojatno je taj proces obavljan na obližnjim sirovinskim ležištima tijekom prikupljanja. Nalaz sječiva s karakterističnim sjajem srpa, zabilježenog i na drugim ranoneolitičkim nalazištima u Istri, zajedno s većom količinom sjemenki udomaćenog bilja prikupljenih flotacijom sedimenata iz ranoneolitičkih jama na Kargaduru, ukazuju kako se poljodjelstvo na području Istre javlja od početaka neolitika.

Na osnovi od prije poznatih nalaza, te rezultata ovog zaštitnog iskopavanja, može se zaključiti kako je Vrčevan izuzetno važno nalazište s dugim kontinuitetom naseljavanja. Na njemu su ljudi boravili, s većim ili manjim prekidima, od razdoblja ranog neolitika do danas, kada divlja gradnja nepovratno odnosi brojne tragove prethodnih vremena.

LITERATURA

- BAČIĆ, B. (1969) - *Medulin, Ižula, Istra - neolitsko naselje*. Arheološki pregled 11, Beograd, 23-24.
- BAČIĆ, B. (1972) - *Pradišelski rt, Pavičina, Istra - eneolitsko naselje*. Arheološki pregled 14, Beograd, 32-34.
- BAČIĆ, B. (1973) - *Vela Gromača kod Kavrana*, Histria archaeologica IV/1, Pula, 7-29.
- BAČIĆ, B. (1978) - *Arheološki muzej Istre u Puli*. Vodič III, Pula
- BARADA, M. (2000) - *Gradinska naselja u južnoj Istri*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
- BATOVIĆ, Š. (1975) - *Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu*. Arheološki Vestnik XXIV, Ljubljana, 62-128.
- BATOVIĆ, Š. (1979) - *Jadranska zona*. U: Praistorija Jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba, Sarajevo, 473-635.
- BIAGI, P., STARNINI, E., VOYTEK, B. (1993) - *The Late Mesolithic and Early Neolithic Settlement of Northern Italy: Recent Consideration*. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XXI, Ljubljana, 45-68
- BURŠIĆ - MATIJAŠIĆ, K. (1989) - *Gradina Vrčin u okviru brončanog doba Istre*. Arheološki Vestnik 39-40, Ljubljana, 475-486.
- BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, K., MATIJAŠIĆ, R. - *Iz najranije prošlosti Ližnjana i okolice*, Ližnjanski zbornik, Acta MH 3, Pazin, 1997, 11-28
- CODACCI, G. (2002) - *Il sito neolitico di Vižula: Analisi tipologica dell'industria litica*. Histria Archaeologica 33, Pula, 2002 (2004), 143-194.
- CODACCI, G. (2001) - *Il sito neolitico di Vižula in Istria-Isola del Vescovo presso Medulin Croazia*. Thesis submitted for Dott. Examination, Università Cà Foscari, Facoltà di lettere e Filosofia, Venezia
- FORENBAHER, S., KAISER, T. (2006) - *The Pottery of Pupičina Cave*. U: Miracle, P.T. i Forenbaher, S. (eds.) Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave, Volume 1., Monografije i katalozi 14, Arheološki muzej Istre, Pula, 163-223
- FORENBAHER, S., KAISER, T., MIRACLE, P.T. (2003) - *Pupičina Cave pottery and the neolithic sequence in northeastern Adriatic* - Atti della Società per la Preistoria e Protoistoria della regione Friuli-Venezia Giulia, XIV, Trieste, 2003 (2004), 61-102.
- FORENBAHER, S., MIRACLE, P.T. (2006) - *Pupičina Cave and the Spread of Farming in the Eastern Adriatic*. U: Miracle, P.T. i Forenbaher, S. (eds.) Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave, Volume 1., Monografije i katalozi 14, Arheološki muzej Istre, Pula, 483-530
- GIRARDI JURKIĆ, VESNA (1983) - *Medulin i okolica od prapovijesti do srednjega vijeka*. Prilozi o zavičaju 3 (Medulin, Savičenta, Sutivanac), Čakavski sabor, Pula, 99-121
- KOMŠO, D. (2003) - *Pećine Istre - mjesta življenja od prapovijesti do srednjega vijeka*. Histria Antiqua 11, Pula, 44-55.
- KOMŠO, D. (2005) - *Bauern, Hirten und Fischer. Neolithikum und Kupferzeit*. U: Histria,

- Istra Istrien - Ein archäologisches Juwel in der Adria. Monografije i katalozi 15, Arheološki muzej Istre, 25-30.
- KOMŠO, D., MIRACLE, P.T., BOSCHIAN, G. (2006 - u tisku) *Vela spilja na otoku Lošinju* - sezona 2004. Izdanja HAD-a, Zagreb
- KOMŠO, D., MIRACLE, P.T., BOSCHIAN, G. (2004) - *Vela spilja na otoku Lošinju* - sezona 2004. Hrvatski arheološki godišnjak 1, Zagreb, 172-175
- MARCHESETTI, C. (1903) - *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste (Pretisak Trieste 1980)
- MATIJAŠIĆ, R. (1988) - *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*. Bibliotheca Latina et Graeca, Radovi, knj. VI, Zagreb
- MATIJAŠIĆ, R., BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K. (1996) - *Antička Pula s okolicom*. ZN Žakan Juri, Pula
- MATOŠEVIĆ, D. (1997) - *Sveti Mihovil, prapovijesno naselje kraj Bala*. Katalog zavičajnog muzeja grada Rovinja, Rovinj, 1-10.
- MIHOVIĆ, K. (1986) - *Pregled prahistorije Istre od starijeg neolitika do početka romanizacije*. Izdanja HAD - a 11/1, Pula, 49-64.
- MIHOVIĆ, K. (2001) - *Nesactium*. Monografije i katalozi 11, Pula
- MIROSAVLJEVIĆ, V. (1962) - *Impresso-cardium keramika na otocima Cres, Lošinja i Krka*. Prilog prethistoriji jadranskog kulturnog kruga. Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb, 175-210.
- MIROSAVLJEVIĆ, V. (1968.) *Vela Spilja prehistorijsko nalazište na otoku Lošinju*. Arheološki radovi i rasprave 6, Zagreb, 27-60.
- MÜLLER, J. (1991) - *Die ostadriatische Impresso-Kultur: Zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung*. Germania 69/2, Frankfurt, 311-358.
- MÜLLER, J. (1994) - *Das ostadriatische Frühneolithikum, Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adria-raumes*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 9, Berlin
- PETRIĆ, N. (1978) - *Prilozi pretpovijesti Istre*. Građa i rasprave VII, Pula, 439-468.
- PETRIĆ, N. (1979) - *Introduzione alla preistoria dell'Istria*. Atti Centro di Ricerche Storiche Rovigno, IX, Fiume-Trieste, 187-238.
- SCHIAVUZZI B. (1908) - *Attraverso l'agro colonico di Pola*. Atti e memorie della Società Istriana XXIV, Parenzo, 91-171.
- SPATARO, M. (2002) *The First Farming Communities of the Adriatic: Pottery Production and Circulation in the Early and Middle Neolithic*. Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Museo Civico di Storia Naturale, Trieste, Quaderno 8
- VELUŠČEK, A. (1995) - *Proces neolitizacije kot prehod h kmetovanju, prepoznani v mezolitskih kontekstih kraške Dinarske Slovenije?* Arheološki vestnik 46, Ljubljana, 327-337.
- VELUŠČEK, A. (1997) *Impresso keramika iz jame Pejca v Lašci pri Nabrežini*. Annales (Koper) 10, 11-18.
- ZLATUNIĆ, R. (2002) - *Arheološka interpretacija i rekonstrukcija života u neolitičkom razdoblju Istre*. *Histria archaeologica* 33, Pula, 2002 (2004), 5-142.

SUMMARY

VRČEVAN, AN OPEN-AIR SITE FROM THE EARLY NEOLITHIC PERIOD

Darko KOMŠO

Material remains from the early Neolithic period, that is, the Impresso culture, were first registered in Istria in the 1950's. Some fifteen archaeological sites from the period have been discovered, all in southern Istria. Most of these sites are mentioned in various publications, while the recovered artifacts have only been partly presented in published materials.

The site of Vrčevan is one of the poorly known and unpublished sites. It is situated 1,850 m to the northeast of the Neolithic settlement on Vižula and 3,450 m to the west of the Neolithic settlement at Kargadur. Vrčevan was among the first sites dating from the early Neolithic period to be discovered in Istria. Several ceramic fragments recovered from the site, characteristic of the Impresso culture, are kept in the storeroom of the Archaeological Museum of Istria in Pula. In late 2002 and early 2003 rescue archaeological excavations were carried out. The research brought to light a considerable number of new interesting finds of material culture, the analysis of which is the basis of this paper.

A large number of ceramic fragments as well as about a dozen lithic artifacts were recovered at Vrčevan above Medulin in the course of the rescue archaeological excavations in 2002/2003. Only a few finds can be dated to antiquity, while the majority was generally dated back to the prehistoric period. All the most significant prehistoric finds were dated exclusively to the early Neolithic period, or more precisely, the Impresso culture.

Though the stratigraphic situation is not clear, the stylistic analysis of the techniques and motives applied to the ceramic artifacts leads us to assume that the period in which the early Neolithic settlement was founded is that of the end of the A2 phase and the beginning of the B1 phase according to J. Müller, that is, to phase I of the Impresso culture according to Š. Batović, as well as that the settlement existed during the B2/C phases according to J. Müller, that is, during phase II according to Š. Batović.

The Neolithic population of Vrčevan used only local lithic raw materials, which is one of the prominent characteristics of the early Neolithic period in Istria. It is interesting to note that there are considerable differences from site to

site in terms of choice of sources of local raw materials. The population at Vrčevan, for instance, used almost exclusively the raw materials collected on the peninsula of Marlera, some 2 kilometers away. Primary decortification was rarely done on the site. It is likely that that was carried out on nearby locations of sources of raw material in the course of the collection. There are indications that land cultivation on the territory of Istria started in the early Neolithic period, such as the blade with a characteristic sickle gloss, which was also registered on other early Neolithic sites in Istria, as well as a large quantity of seeds of domesticated plants obtained by flotation of sediments from early Neolithic pits at Kargadur.

The earlier finds, as well as the results of the conservational archaeological excavations, suggest that Vrčevan is an exceptionally important site with a long, uninterrupted history of settlement. People have settled there, with longer or shorter periods of discontinuity, from the early Neolithic period to the present, when illegal construction threatens to wipe out numerous traces of the past times.

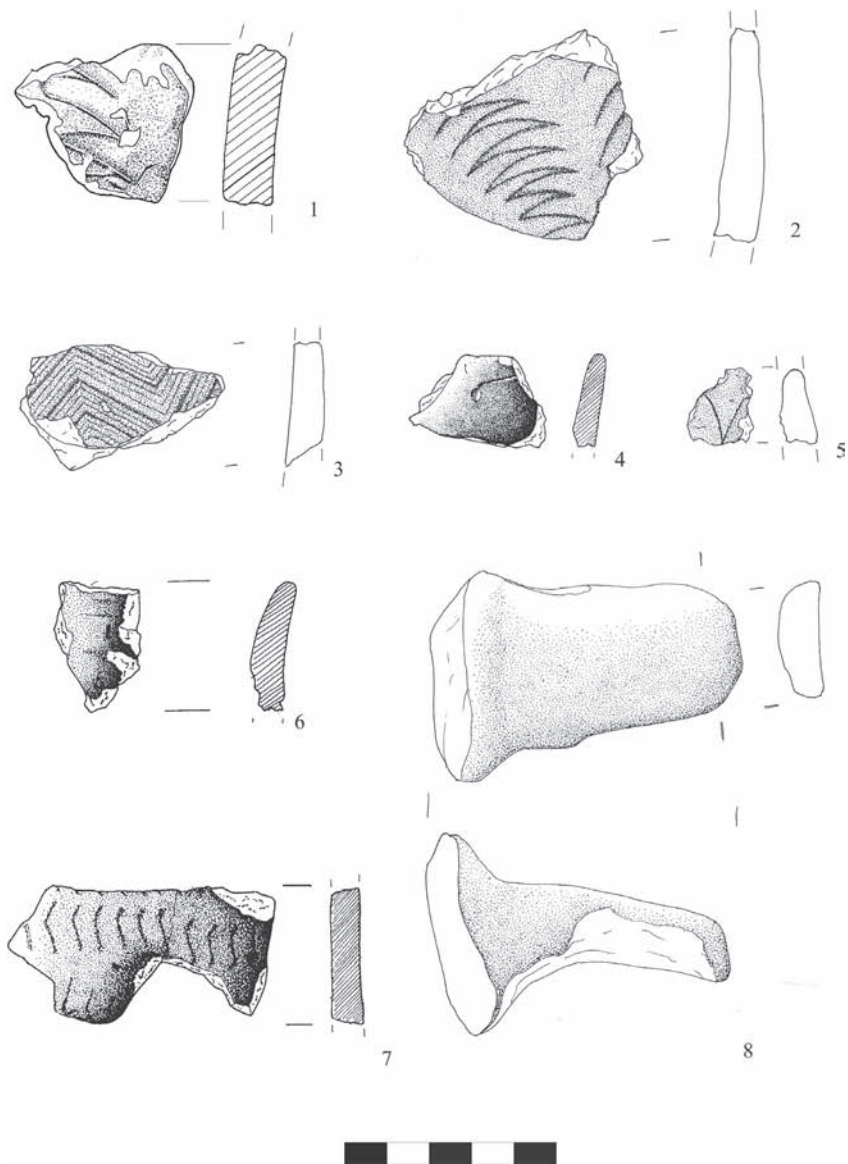

Tabla 1 Bez konteksta: 1-3; Sloj 2A: 5, 8; Sloj 2B: 4, 6, 7. (Crtež: 1-5 Ivo Juričić; 6 Darko Komšo; Fotografije 1-6 Darko Komšo)

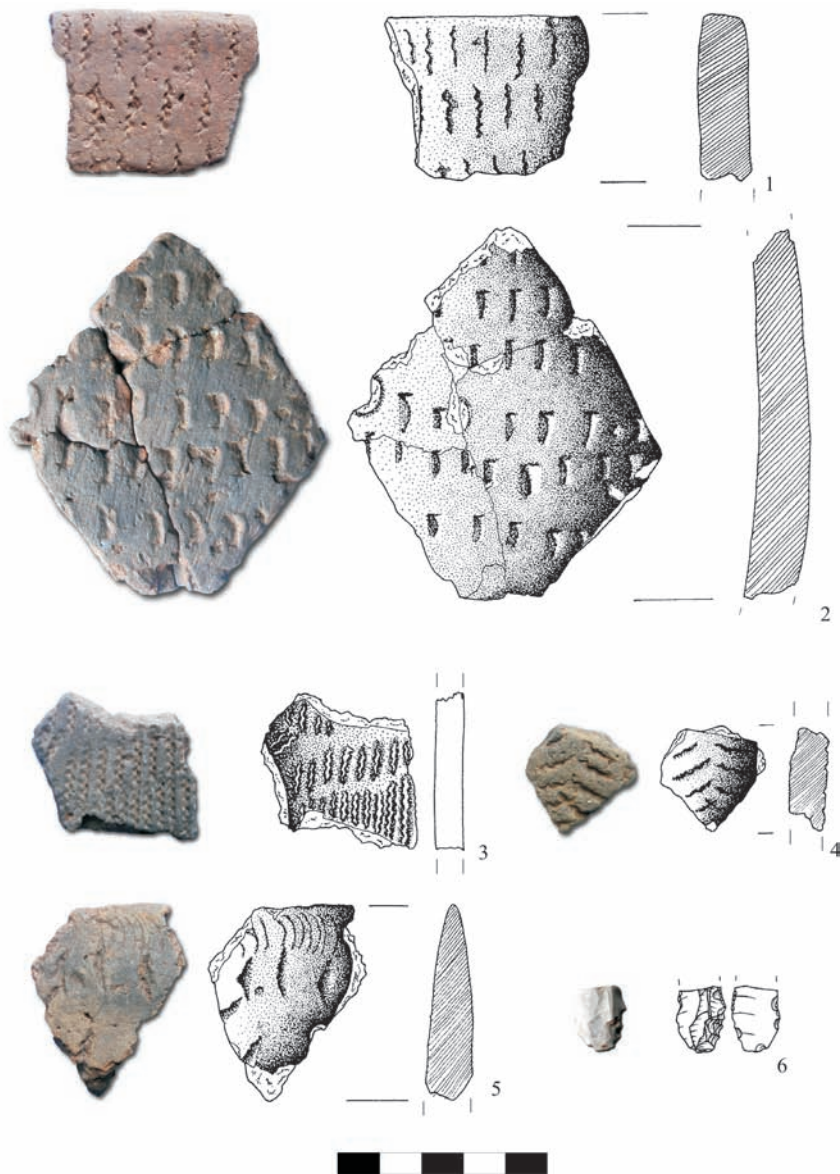

Tabla 2 Sloj 2B: 1-6. (Crtež: 1-5 Ivo Juričić; 6 Darko Komšo; Fotografije 1-6 Darko Komšo)

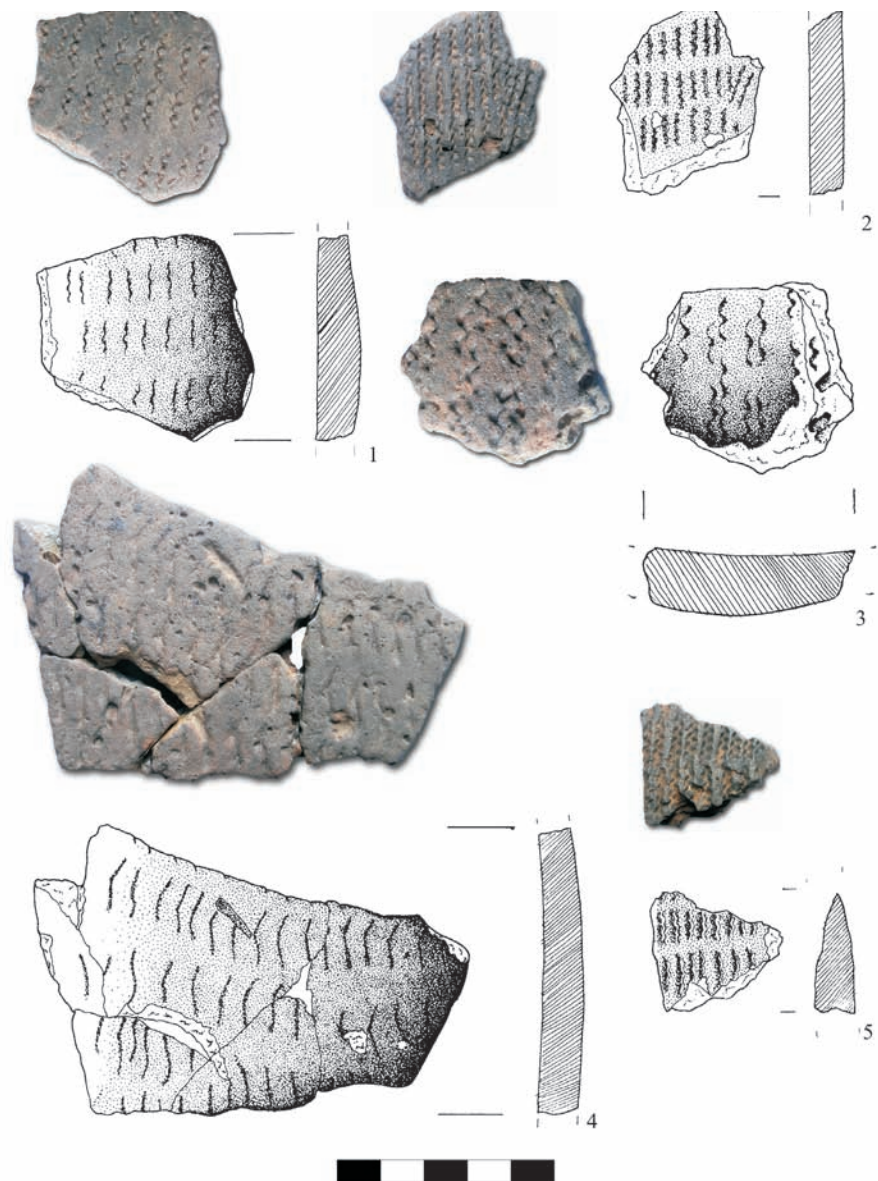

Tabla 3 Sloj 2A: 3; Sloj 2B: 1,2,4,5 (Crtež: 1-5 Ivo Juričić; Fotografije 1-6 Darko Komšo)

Tabla 4 Sloj 2B: 1,2. (Crtež: 1-2 Ivo Juričić; Fotografije 1 Alix Hänsel; 2 Darko Komšo)

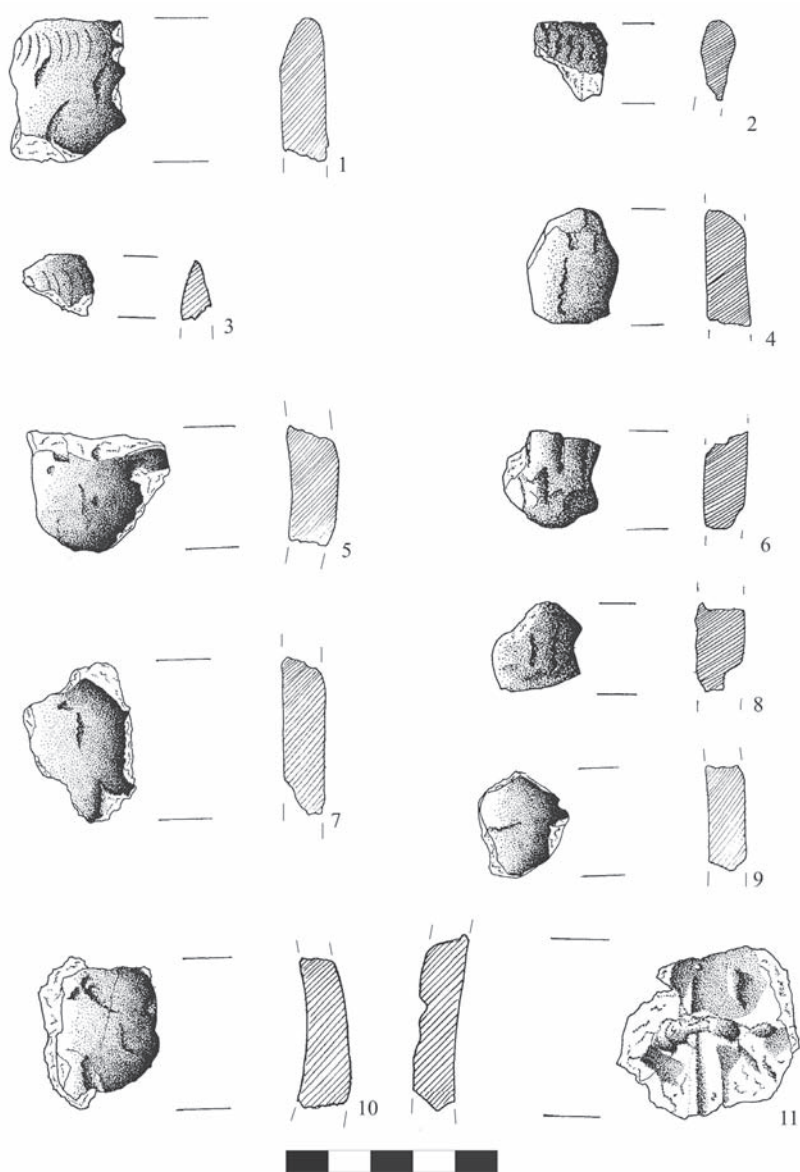

Tabla 5 Sloj 2B: 1-11. (Crtež: 1-11 Ivo Juričić)

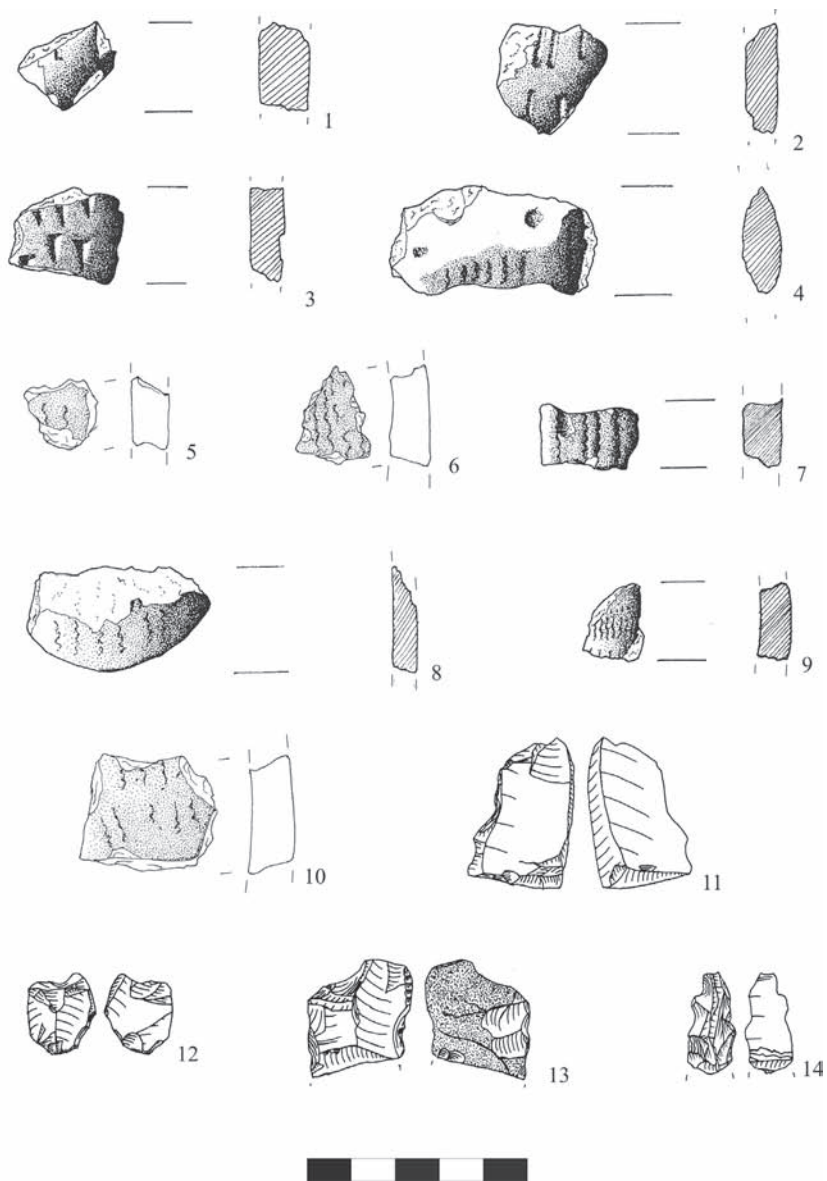

Tabla 6 Sloj 2A: 5,6; Sloj 2B: 1-4, 7-9. (Crtež: 1-10 Ivo Juričić; 11-14 Darko Komšo)